

MASAL VE EFSANE ÜZERİNE

Yazan : Prof. Dr. Wilfried BUCH

Çev. : Dr. Ali Osman ÖZTÜRK

1785'de doğmuştur, narin, ciddi, titiz, olağanüstü çalışkan bir insan olan Jacob Grimm. 1786'da da O'nun, hayatı seven, sıcak kalpli ve müziğe yatkın kardeşi Wilhelm : Modern dil ve edebiyat biliminin babaları. Onlar kendi zıtlıkları dahilinde birbirini insanı ve ilmi olarak tamamlamakla kalmadılar, aynı zamanda iyi filolojinin bütün alanları için de canlı bir sembol oldular. Bu filoloji ne kuru bilgiçlik ne soyut mantık yürütme ve ne de bol keseden bir duygusallıktır. Filolojinin, gayretle kabiliyetin, eleştiriyi sevginin bir sentezine ihtiyacı vardır.

Alman dilbiliminin, germanistiğinin, bu iki kurucusu ve yol göstericisinin 200. doğum yıldönümünü kutlamak için, Ankara Alman Kültür Merkezi iki konferans tertip etti¹. Bu konferanslarda ben, önce Grimm Kardeşlerin hayatı ve faaliyetleri, sonra da bilhassa onların, halk masallarının toplanmasına, araştırılmasına ve yorumlanmasına olan katkıları üzerine konuştum.

İkinci tebliğimde onları - esas itibariyle bugün de halâ kabul edilen görüşlerinden farklı olarak, masal ve efsanenin mukayesesi üzerine kendi düşüncelerimi ortaya koydum, Bir anma konferansı için böyle alışılmışın dışına taşan bu «saygısızlığı» şu kassidim* anekdotunun yardımıyla affetmenizi istirham ediyorum.

Yaşlı Rebbe (Rabbi, din adamı) ölür. Cemaat ona sadakatten yerine oğlunu seçer. O da, «işî babasının yaptığı gibi yapacağına» kesin söz verir. Fakat çok geçmeden tutumunu değiştirir. Cemaat onu

hesaba çekip, verdiği sözü hatırlatınca şöyle cevap verir : «Ne istediğinizi bilmiyorum, babam başkasını taklit etmemişti, ben de onun gibi yapıyorum!»²

Grim Kardeşler de taklit etmemişlerdi. «Bu akşam onları (zikredilen konferansta ve şimdi de aşağıdaki notlarımızla) taklit etmeyerek yücelteceğiz.»

Grimm Kardeşlerden sonra, kısaca ifade etmek için, masal «tamamen fantastik», efsane «yarı fantastik» olarak değerlendirildi. Fantastik burada, «gerçek dışı» gibi bir mana ifade etmektedir. Böylece ünlü folklorcu Lutz Röhrich, masalı, «kısa, gerçekliğin şartlarından bağımsız, fantastik bir hikâye»³ şeklinde tanımlanmaktadır. Grimm Kardeşler, masalın gerçeklikten uzak bu «saflığı»nda onun herşeyi «yozlaştıran kültür» öncesinde (Bkz. Rousseau) cennetten çıkma, kutsal kaynağının bir ispatını görmektedirler. Efsane ise, onlara göre, kaba, acı ve günahla yüklü gerçekliğe yakındır, kültürle bir uzlaşma sağlamaktadır ve bundan ötürü masala göre dejenere olmuş ve dolayısıyla ondan daha geç dönemde ortaya çıkmıştır.

Zaman zaman efsanenin daha kötü değerlendirildiği olmuştur. Gero von Wilpert, efsaneyi «objektif olarak gerçek olmayan... fantastik, fakat hakikat olduğu iddia edilen ve dinleyiciden ciddi olarak inanması beklenen olayları anlatan hikâye»⁴ olarak ele almaktadır. Kısaca : Efsane yalan söylemektedir.

Şimdiye kadar, efsanelerini en ağır suçlaması büyük «revizyonist» marks-

* Chassidim : İbranicede «dindarlar» demek olan bu kelime Doğu Avrupa'da bir yahudi mezhebinin taraftarı manasında kullanılmaktadır. (Ç.N.)

ist kültür filozofu Ernst Bloch'dan kaynaklandı. O, masalın din gibi «halk için bir afyon», egemen sınıflar tarafından hazırlanmış uyuşturucu iksir, halkın dikkatini kendi faaliyetlerinden uzaklaştırmak için mucizelerle oyalamaya olduğu şeklindeki erken dönem marksist anlayışına rağmen, masalda, küçüğün, zayıfın devrimci bir şekilde yükselmeye doğru cesaretlendirilişini, «ümit prensibi»ni görmektedir.

Bloch, bu ağır suçlamaya rağmen masalı savunmuştur ve hatta efsane-nin aleyhine olarak, onu devrimci bir medhiye haline getirmiştir. O, efsane-de herşeyden önce korkunun; «karanlık güçler» den, «kader»den ve kaçınılmaz fiyaskodan duyulan korkunun etkili olduğunu görüyordu. Masaldaki mutluluk ütopyası değil, bilakis tam tersine efsane - korkusunun yönetenlerce hazırlanıp yayıldığı görüşündeydi: insan daha yüksek güçlere eğilimli, yani ezilen daha çok edilmeliydi⁵.

Bu masal dostu, efsane düşmanı, temel tutum Grimm'den Bloch'a kadar dünya çapında bariz neticeler vermiştir: Masallar günümüze kadar hemen her yerde efsanelerden çok daha fazla anlatılmış, yazıya geçirilmiş, toplanmış ve araştırılmıştır. Grimm Kardeşlerin 1819'da yayınlanan «Deutsche Sagen» (Alman Efsaneleri), «Kinder-und Hausmärchen» (Çocuk ve Ev Masalları) (1. Cilt 1812) nin yanında hemen hiç önemli bir yankı uyandırmamıştır. Grimm Kardeşler masal derlemelerine çok sayıda ayrıntılı dipnotlar ilâve etmişler ve böylece bugün oldukça mesafe kaydetmiş olan masal araştırmalarının temelinı atmışlardır. Johannes Bolte ve Georg Polivra bu notları 5 ciltlik dev bir eser haline getirmişlerdir⁶. Kapsamlı bir «masal ansiklopedisi» (Enzyklopädie des Märchens) halen hazırlanmaktadır⁷.

Önemli Türk folklorcularından Per-tev Naili Boratav, Ankara DTC Fakültesi'ndeki geniş malzemeleri sayesinde, Hitler - Almanyası'ndan göç et-

miş Wolfram Eberhard ile «Typen türkischer Volksmärchen» (TTV) i hazırlamıştır⁸. Ayrıca birkaç değerli Türkçe doktora tezi de ilâve materyal ortaya koymuştur⁹.

Folklorun da ötesinde diğer bir çok bilimler masalı benimsemişlerdir. Bilhassa yoğun olarak psikoloji (çocuk ve bilinçaltı psikolojisi) ve pedagoji; edebiyat bilimi de özellikle İsviçreli Max Lüthi'nin çalışmaları sayesinde gittikçe masalı benimseme yoluna girmiştir¹⁰.

Kısaca, bu alanda, Türkiye'de de¹¹ bir kaç değerli çalışmalar olmuş ve oluyorsa da efsane bugüne kadar pek az dikkate alınmıştır.

Aşağıdaki notlarla bu garip «ak-sama»yı telafide katkıda bulunmak istiyorum. Masal ve efsane gerçi tamamen farklıdır, ama temelde farklı değildir. Her ikisi de yüksek insan kültürünün iki «bacağı»nı teşkil ederler. İkisine de sahip olmamıza müteşekkir olmalıyız. Efsaneyle ilim, masalla «saf» edebiyat başlar.

Bu ikisi «tam» ve «yarım» fantazi ile sınırlanmazlar. Masalın, «gerçekliğin şartlarından bağımsız, fantastik bir hikâye» olduğu doğru değildir. Çoğu masallar üç bölümlüdür: gerçekçi başlar, sonra fantastik gelişir ve idealistçe sona ererler. Gerçeğe uygun başlangıç (ekseriya maddi, sosyal veya manevi bir zaruret, fakirlik, adaletsizlik, yalnızlık olabilir bu) sıklıkla tarihi bir belge değerindedir. Lohusa yatağındaki ölümlerde bir çok üvey anne vardır. —Edebi— son, tam adalet, sevgi gibi büyük bir ütopya aynı şekilde herhalde «gerçekliğin şartlarına bağlı» idealist bir taslakdır ve alışıldığı gibi masalın «fantastiği» ile aynı kefeye konamaz.

Fakat aynı zamanda masalın ortasında yer alan fantazi oyunu da hiç bir şekilde gerçeklikten bağımsız değildir. Böyle bir iddianın arkasında doğrusu acemi bir fantazi tasavvuru vardır. «Hänsel ve Gretel»in çörekten

evi boşuna aranacaktır, aynı şekilde cadılar da bazılarınca mümkün görülmeyebilir. Fakat birinin, kafasında kötü düşünceler olmasına rağmen ve de bilhassa bu sebepten çok dostça konuştuğu tamamen gerçektir. Burada fazla ayrıntıya girmek istemiyorum. Masalın «insan üstü» figürleri de insani imkânları temsil etmektedir. Masallar, çocuklara basit, müşahhas, gözle görülür, takip edilebilir ferdi ve sosyal hayattan bilgi modelleri sunar.

Fakat, fantastiğin daha çok «ters yüz edilmiş dünya» olduğu yerde bile, gerçeklikle en sıkı bir irtibat halindedir. «Ters yüz edilmiş dünya» ancak, «gerçek dünya»nın bilindiği ve tanıdığı yerde ortaya çıkar ve zevk verir. Çocukların bu ters yüz etme hadisesindeki sevinçleri, bazı çocuk psikologlarının bugün dahi pürciddiyet iddia ettikleri gibi, çocuk ruhunun «masalsı»lığını ispat etmez, bilakis tam tersine: Çocukların yeni uyanan ve güçlenmekte olan gerçekçiliklerini ispat eder, ki bu sayede ters yüz hadisesini görebilmekte ve bu yetenekten zevk almaktadırlar. Çocuklar masallara «inanmazlar», fakat bir çoğu, büyüklerin onlara inandıklarını sanmaktadırlar. «Bırakın onlara bu yetişkinlik inancını» Masal çağı denen yaşta çocuklar değil, bazı büyükler yaşar, yani öyle yaparlar ve böylece çocukları kandırmak isterler — her halükârda masalın (ve çocukların!) tabiatını yanlış anlayan büyükler.

Masalın tabiatı gerçek dışı fantaziden doğmaz, daha çok için için gerçekle bağlantılıdır. Fakat gerçek, oyun su bir tarzda «ortadan kaldırılır». Doğru anlaşılın ve anlatılan masalda «oyun sinyalleri» vardır — başta, sonunda ve şayet «inanma — korkusu» artarsa, ekseriya bilhassa çocuk dinleyiciler için ortada: «Bu doğru mu?» Gerçeği ortadan kaldıran sinyal tabiatıyla bir göz kırpmadan, bir jest ve mimikle alay işaretinden ibaret olabilir. Tipik Alman giriş tekerlemesi «Es

war einmal», Türkçede tam muhafaza edilmiş «Bir varmış bir yokmuş» tekerlemesinin yarısıdır. Türkçe'de ekseriyetle teklifsizce esprili, bazen de rüyada gibi ince, edebi açıdan güzel tekerlemeler ilâve edilir, ki bunlar masalı derhal «ters yüz edilmiş dünya»nın ön işaretlerine amade kılar.

Bitiş tekerlemeleri, anlatılan bir kez daha açıkça ve kesin olarak gerçek dışı ilân eder. «Ve buna inanan, bir altın öder.»

Bütün bunlar şunu ifade eder: Masal oynar, Ve bir oyun olarak değerlendirilmek ister. **İnanılmak istenmez** ve yapabildiği her şeyi bu suistimale karşı yapar.

Bir defasında Almanya'da, genç, iyi niyetli «çocuk ruhlı» bir ilkokul öğretmenini, çok hareketli, hayal gücü zengin «masal çağında»ki 1. sınıf öğrencilerine masal anlatırken görmüştüm, bir oğlan çocuğu parmak kaldırmış, «bunlar gerçek değil» demişti ve öğretmen de çok kızarak onu sınıftan kovmuş: «Ceza olarak bundan sonra ben masal anlatırken, sen dinlemeyeceksin!» demişti. Halbuki çocuğa yanlış sinyal verdiğinin inanmama sinyali yerine inanma sinyali verdiğinin farkında değildi. 6 yaşındaki çocuk, öğretmene karşı gelmek değil, masalı kurtarmak istiyordu. Fakat bu öğretmen çocuklar hakkında henüz birşey bilmiyordu veya daha çok: Herkes gibi onun da bildiği şey kendisine pedagoji ve psikoloji öğreniminde anlatılanlardan ibaretti.

Efsaneler, inanılırlıkları hakkında mümkün olduğu kadar güçlü deliller verir: «Bunu bizzat yaşadım», değişik şahitlerin ismini verir («halâ yaşıyorlar»), mekân ve zaman bildirir v.s. ve prensip olarak bir güven de kazanırlar, çünkü onlar öncelikle rapordan, «rivayet»ten başka birşey değildir. Tabiatıyla, normal olan, günlük olan değil, bilakis daha çok özel, «dikkat çekici» şey rapor edilir. Ve bunlar da çoğunlukla uğursuz şeyler olur. Gaze-

te, radyo ve televizyon haberlerini düşünelim. Bir marslı bu haberlerden, yeryüzünde sadece korkunç şeylerin döndüğü fikrine varabilir. Fakat bu görüntü aslında tersini ifade etmektedir: Günlük olaylar normal cereyan eder, dikkat çeken anormal olaydır. Gazeteler dün bir uçağın düşmediğini haber yapsalardı nasıl olurdu?

Efsaneler öyleyse her şeyden önce dikkati çeken, rahatsız edici hadiselerin rapor edilmesidir. Bu halleriyle inanılırlık iddiasındadırlar ve bunu da istemeye hakları vardır — tıpkı bugün haberlerinden normalde prensip olarak şüphe etmediğimiz kitle iletişim araçları gibi. Zaten pek az efsane kuru rapordan ibaret, «tek katlı»dır. Çoğu, rapor edileni açıklar da, tıpkı bugün teknik bir felaketten sonra sebeplerin söylenmesi, ya da bu sebeplerin aranıp tahmin edilmesi gibi. Ayrıca haberlerin ve yorumların iki katlılığı da düşünülebilir¹².

Efsane «geri doğru sorar», sebep arar ve bu arada çoğunlukla derinlere, sebeplerin sebeplerine dalar, nihayet bu, «ilk sebep»e gelinceye dek devam eder. Düz ovada dikkat çeken muazzam bir kaya vardır, bir «buluntu». Bir çok insan onun önünden dik-katsiz gelir geçer. Bir kişi gelir durur ve şaşar. Normal olmayana duyulan bu şaşkınlık efsane nüvesidir. Şaşılma değerinde olan aynı zamanda efsane değerindedir: tek katlı, sadece rahatsız edici büyüklükte, düz ovanın ortasındaki bir taşla ilgili bir efsane.

Buna ilâveten: «Bu taş buraya nereden geldi?» sorusu ortaya çıkar. Açıklamaya zorlar, tabiki o anın mevcut açıklama imkânları çerçevesinde. Buzul çağlarından ve son moren parçalarından haberi olmayan kişi, böylesine «olağanüstü» büyük bir taşın naklini tabiatüstü bir şekilde açıklayacaktır. Tek tanrılı dinde tanrı veya şeytanla, çok tanrılı dinde iyi veya

kötü huylu bir tanrıyla, daha basit dinlerde bazı ruhlar veya güçlerle neyecektir bunu.

Bu şu demektir: Efsane raporu gerçekle ilişkilidir. Efsanenin getirdiği açıklama o zamanın dünya imajına bağlıdır. Bizimki de dahil olmak üzere her çağ, dünyayı elinden geldiğince yorumlar. Çağdışı kalmış bir dünya görüşünden kaynaklanan eski açıklamalar geriden, çok «gelişkin bir perspektif»ten bakınca yanlış görünür, Fakat bu hüküm tarihi olmadığı gibi, dar görüşlü ve haksızdır. Şamanist bir toplumdaki, modern fizik ilmine uygun açıklamalar beklenemez ve onun şamanist açıklamaları da fantastik olarak yerilemez. Kendi çağındaki rolleriyle fantastik değildiler, bilâkis bugün bize öyle gelmektedir. Kendi zamanlarında bu açıklamalar ciddi idiler ve tamamen aydınlatıcı veya hatta mümkün olan yegâne açıklamalar olarak ciddiye alınıyorlardı. Efsane, sadece verdiği haberle değil, aynı zamanda kendi dünya imajı dahilinde rapor edilen şeyin izahı ile de inanılırlık iddia eder.

Fakat dünya görüşleri gelip geçicidir — ve onlarla birlikte dünyayı yorumlama vasıtaları da. Peki, «daha yüksek» çok tanrıcılık yerleşince şamanist buluntu taş efsanesi ne o'maktadır? Bu buluntu taş orada durmaya devam eder. Efsanenin muhtevası geçerli kalır ve muhafaza edilir. Fakat eski, terdedilmiş dünya görüşüne bağlı kalan açıklama geçersiz ve gereksiz hale gelir ve artık ona inanılmaz. Şimdi artık onunla oynamak serbesttir. Ve şimdi, atılmış, geçersiz hale gelmiş, böylece serbest kalmış efsane kalıntılarından **masallar oluşur**. Masalın çiçeği, efsane yıkıntıları üzerinde açar veya daha az romantik bir ifadeyle: Masal, efsanenin terkettiği üst hatı kullanır, yağma eder, o anda hoşuna giden — ve artık kimseye ait olmayan şeyleri kendine mal eder.

* Glasiyelerin eteklerine biriken kaya parçalarının son kısmı, morenlerin sonu. (Ç.N.)

Efsaneni sonu — Masalın başlan- gıcı, açıklamalar ciddiyetini kaybeder, onunla neçeli bir oyun başlayabilir. İnanmama keyfiyeti, inanmama mec- buriyetine dönüşür. Bu kayıp ve ka- zanç demektir, «eski güven»nin kaybı yeni bi rhürriyetin başlangıcı, Efsane adım adım geriye doğru sorarak açıklar, geriye doğru ortaya çıkar, fakat bu, **kausal düşünceden** başka birşey değildir. Efsane böylece düşüncenin, bilimlerin temel okulu olmuştur, insan- lığın «ilk üniversitesi». Bu, geriye doğ- ru sorma dürtüsü kesinlikle sadece bilgi merakı değil, aynı zamanda daima «korkudan korku»dur da. Şayet açö- lanmazlarsa, tali meseleler bütünü şüp- heli kılabilir. Şu anda kullandığım tü- kenmez kalem, tekrar bulamazsam bütün modern fizik bunun izahını ya- par. Efsaneler uğursuzluğu açıklaya- rak, onu düzene sokar ve onun gücünü yok ederler. Efsaneledeki şeytan, Ernst Bloch'un düşündüğü gibi, yöneti- lenlere korku salacak, «yönetenlerin ajanı» değil, bilâkis söz konusu dünya imajı içerisinde izahın, dolayısıyla ra- hatlatan bir aydınlanmanın tamamen makul bir vasıtasıdır.

Önce efsane sonra masal: İnsa- nın fikri ve ruhi kurtuluşunun iki adı- mı. Efsane, dünya görüşüne bağlı açıklamasıyla, dünyanın karanlığını ay- dınlattırmaya, korkuyu atmaya yardım eder — ve masal bu zorluğu ve za- rureti de aşar, korkuyla daha oyuncu bir şekilde ilgilenir, çünkü bu korku «esasen» ortadan kalkmıştır. Bu iki adımda kurtuluş süreci tabii olarak hiç bitmez, eski huzursuzluklar kıs- men kalır, daima yenileri gelir, her devir yeni «ilmi efsanelerle» karanlığı aydınlatmaya ve korkuyu aşmaya çalışır, yeni açıklamalar oluşur, parçala- nır, serbest kalırlar... Her zaman efsa- neler zorunlu ve masallar mümkündür.

Nasıl efsane, insanlığın «ilk üni- versitesi» sayılıyorsa, aynı şekilde ma-

sal da, artık inanılmaması, bilâkis zevk alınması gereken ilk hür ve saf sanatı olmaktadır. Çocuklar, masallar: niçin sevdiklerini biliyorlar. Büyükler onu onlardan öğrenebilirler. Ve efsa- neleri de yüceltmeyi öğrenmelidir. On- lar bizim başlangıcımızdır.

Jacob ve Wilhelm Grimm, saygı- değer doğum günü çocukları: Bu kı- sırtıcı görüşler de sızsız mümkün ol- mazdı. Onlar için de size teşekkürler!

1. 20 ve 27 Şubat 1986'da.
2. Martin Buber'den : **Die Erzählungen der Chassidim**. Zürich 1949, s. 625 («In den Spuren des Vaters»), bkz. s.255 : «Wie die Väter neuen Dienst strifteten, ... so colletn wir ... nicht Getanes tun, sodern das noch zu Tuende».
3. «Märchen» maddesi, **Handlexikon zur Literaturwissenschaft**, Yayım- layan : D. Krywalski, München 1974 ve **rororo Handbuch 6222**, s. 299
4. «Sage» maddesi, G.v.W.: **Sach- wörterbuck der Literatur**. Stuttgart 1969⁵
5. Bilhassa «Über Märchen, Kolpor- tage und Sage» makalesinde, **Erb- schaft dieser Zeit**, genişletilmiş bas- kı (Gesammtausgabe Cilt 4), Frank- furt M. 1962 (İlk baskı 1935), s. 168 ve devamı. Bkz. ayrıca «Das Märchen geht elber in der Zeit», **Literarische Aufsätze** (Gesamtau- sgabe, Cilt 9) Frankfurt M. 1965, s. 196 ve devamı.
6. **Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm**. Neubearbeitet, 5 Bdd. Berlin 1913-32 (BP)
7. Lutz Mackensen tarafından yayım- lanan ilk «**Handwörterbuch des deutschen Märchens**» (Alman Ma- salının Elkitabı - Ç.N.) G harfine kadar gelmiş. (2 Bdd., Berlin/Leib- zig 1930-40, Yeni, Kurt Ränke ta- rafından hazırlanan «**Enzyklopädie des Märchens**», Göttingen 1977 ve

devamı 12' cildi kapsayacaktır. Bunlardan 6'sı çıkmıştır.

8. Ancak savaştan sonra çıkmıştır (Wiesbaden 1953) ve maalesef bugüne kadar henüz Türkçeye çevrilmemiştir.
9. Bilge Seyidođlu : **Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar**. Doktora Tezi Erzurum, Ankara 1975 ve Umay Günay : **Elazığ Masalları**. Doktora Tezi, Erzurum 1975
10. Sadece ilk, çığır açan yazısının adını veriyorum : **Das europäische Volksmärchen**, Bern/München 1963³
11. Bilhassa Saim Sakaođlu : **Anadolu - Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalođu**, Ankara 1980 ve Mehmet Önder'in zengin derlemesi : **Anadolu**

Hikayeleri, Efsaneleri ve Destanlarıyla, Ankara 1970

12. Açıklayıcı ve aydınlatıcı karakter sadece (oldukça çok) sebep arayan tabiat - ve isim efsanelerinde bulunmaz, ayrıca «büyük» tarihi ve kahramanlık efsanelerinde de vardır. Homer tarafından kullanılan Truva-Efsaneleri, tanrıların öfkesi ve insan düzenbazlığı sayesinde şehrin düşüşünü açıklar. Nibelungen Destanı'nın temelindeki efsaneler Atilla'nın ölümü, Burgonya Krallığı'nın çöküşünü v.s. açıklamaktadır. Milletlerin felaketi ile trajedileri halinde «elle tutulur» bir şekilde sokulur. büyük hadiseler büyük bir insana, bir kahramana, üstün insana, süpermen'e mal edilir.